

ҒТАР 10.59.41

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-147-2-152-165>

Ғылыми мақала

Қазақстан Республикасында аңшылық шаруашылығын реттеудің кейбір құқықтық мәселелері

Г.Б. Телеуев¹, А.Е. Бектурганов², М.А. Елікбай³

¹Халықаралық Білім беру корпорациясы

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(E-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru)

Аңдатпа. Ұсынылып отырған зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасында аңшылық шаруашылығының жай-күйін зерттеу арқылы оларды құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру. Авторлардың мақаладағы негізгі ұстанымы аңшылық шаруашылық экономиканың бір саласы ретінде де дамып отыруы тиіс. Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты немесе уақытша мекендейтін жануарлар дүниесі және табиғи еркіндік жағдайында мекендейтін тірі ағзалардың жиынтығы – қорғалуға жататын табиғи ортанын ажырамас элементі деп есептелінеді. Аңшылық – адамзаттың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан және бастапқыда адамның өмір сүру көзі болған ең көне кәсіптерінің бірі болып табылады. Мақалада, Қазақстан Республикасы аңшылық шаруашылығын жүргізу заңнамасына талдау жасау арқылы, орын алып отырған кемшіліктер анықталып оларды жоюдың тетіктері ұсынылды. Зерттеліп отырған тақырып өзекті және заманауи талаптарға сай келетін мәселе болып табылады. Себебі, табиғатта биологиялық әралуандылықтың сақталуын мәселесінің артып келе жатқанымен байланыстыруға болады. Жануарлар дүниесін қорғауға қатыстық отандық заңнамада жаңаша өзгертулер болуына қарамастан, жануарларды қорғаудың кешенді тетігі әлі де даму үстінде. Аңшылық шаруашылығын ұтымды ұйымдастыру жануарлар дүниесін қорғаудың қосымша құралы ретінде қолдануы тиіс. Авторлар ұсынылып отырған зерттеу жұмысын жалпыдан жекеге өту қағидасы бойынша жүргізді. Авторлар аңшылық шаруашылығының даму ерекшеліктері мен сипатына зерттеу жүргізе отырып, отандық аңшылық шаруашылығының ұлттық нұсқасын енгізу қажет екенін дәлелдеп өтті. Мақалада отандық аңшылық шаруашылық институтының қалыптасуы ерекшеліктеріне қысқаша шолу жасалынды. Шет мемлекеттердің дамыған аңшылық тәжірибелерін ескере отырып ұлттық тәжірибені жетілдіру жолдары ұсынылды.

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылыми комитеті қаржыландыратын АР19679495-«Жануарлардың құқықтық режимін регламенттеу мәселелері: отандық және шетелдік тәжірибе» жобасын іске асыру мақсатында дайындалды

Түйін сөздер: Аңшылық шаруашылық, қолайлы қоршаған орта, қызыл кітап, ұлттық заңнама, орнықты даму, аң аулау.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты немесе уақытша мекендейтін жануарлар дүниесі және табиғи еркіндік жағдайында мекендейтін тірі ағзалардың жиынтығы – қорғалуға жататын табиғи ортанын ажырамас элементі деп есептелінеді. Аңшылық – адамзаттың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан және бастапқыда адамның өмір сүру көзі болған ең көне кәсіптерінің бірі болып табылады. Алғашқы кезеңде аңшылық тек өзінің жеке қажеттіліктері үшін, атап айтқанда тамаққа, киімге тері алу мұқтаждықтарын қанағаттандыру үшін жасалған болса, қазіргі таңда адамдардың бос уақытын өткізу құралы болып кеткені де барлығымызға мәлім [1.78] Бірақ ғаламдық өзгерістерге байланысты фаунаны сақтау мақсатында аңшылық қызметін реттеу кезінде мақсатында жабайы жануарларды табиғаттан шығарып отырады. Қазақстан Республикасында аңшылықты ұйымдастыру және жануарлар ресурстарын басқару формасы ерекше сипатқа ие. Себебі, отандық жүйе еуропалық модельді негізге алынып қалыптасқан. Яғни жеке және қоғамдық аңшылық шаруашылықтарға негізделген. Бүгінде Қазақстанда аң аулауға болатын барлық дерлік аумақтар аңшыларды пайдаланушыларға бекітіліп, оларға жануарлар дүниесін қорғау жүктелген.

Қазақстан республикасы Аңшылық шаруашылығының құқықтық негіздерін келесі нормативтік құқықтық актілер құрайды:

1. Аңшылық шаруашылығын жүргізу қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің м.а. 2015 жылғы 29 мамырдағы № 18-2/501 бұйрығы [2].

2. Аң аулау қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің м.а. 2015 жылғы 27 ақпандағы № 18-03/157 бұйрығы [3].

3. Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 593 Заңы [4].

Қазақстан Республикасында аңшылық шаруашылығын құқықтық реттеу мәселесі отандық заңгер ғалымдары тарапынан тиісті деңгейде зерттелмеген тақырып болып саналады. Ол тек жануарлар дүниесін қорғау контекстінде ғана зерттелген тақырыптар. Біздің пікірімізше аңшылық шаруашылықты құқықтық қамтамасыз ету міндетті түрде жеке тақырып ретінде қарастырылуы тиіс. Себебі, аңшылық шаруашылықтың экономикалық әлеуеті зор. Аңшылық шаруашылықты тиісті қалыпқа келтіру арқылы отандық туризмді дамытуға да болады. Бірақ ол мәселе кешенді түрде іске асырылуы керек. Шетелдік ғалымдар аңшылық шаруашылықтың жекелеген түрлерін зерттеу арқылы тар бағыттағы зерттеулер жүргізеді.

Байқағанымыздай Қазақстан Республикасында жануарлар дүниесін қорғау мәселесі өзекті және тиісті деңгейде құқықтық ықпал етуге жатады. Аңшылық шаруашылықтың жүзеге асырылуы жануарларды қорғау мақсатында және олардың өсімін молайтуға зиян келтірмейтін түрде іске асырылуы тиіс. Бірақ күнделікті ақпарат көздерінде жануарлар дүниесін заңға сәйкес пайдаланылмайтын фактілер жөнінде, атап айтқанда заңсыз браконьерлік секілді немесе аңшылық ережелерін сақтамау және де аңшылық жасаудың халықаралық нормаларын бұзу секілді ақпараттарды көреміз. Осыған байланысты

Қазақстан Республикасында аңшылық шаруашылықты құқықтық қамтамасыз етудің оңтайлы тетіктерін зерттеуіміз қажет. Ең алдымен осы салада келесі мәселелері орын алып отыр:

Біріншіден, Қазақстан Республикасы аңшылық қызметі жүйесін жетілдіру қажет. Аңшылық қызметін сауатты түрде пайдаланып, оның мемлекеттің экономикасына үлесін арттыру мәселесін де талқылаған жөн.

Екіншіден, аңшылықты пайдаланушылардың аңшылық шаруашылығын кәсіби емес жүргізуі, соның салдарынан инфрақұрылымға қызығушылықтың және инвестициялардың болмауы;

Үшіншіден, туристік тартымдылыққа және аңшылық туризм саласындағы қызметке әсер ететін проблемалардың болуы, атап айтқанда: садақпен аң аулауға тыйым салу, трофейлік аңшыларға қаруды беруге-жалға беруге тыйым салу, аң аулаудың шектеулі мерзімдері, трофейлерді әкетуге байланысты күрделі рәсімдер, шетелдік аңшылар үшін қасқыр санын реттеуге рұқсат беру мүмкіндігінің болмауы секілді проблемалар орын алуда.

Байқағанымыздай Қазақстан Республикасында аңшылық қызметті құқықтық реттеу бағытындағы проблемалар ең алдымен заңнамалық деңгейде қарастырылып шешілуі тиіс.

Зерттеу әдістері

Ұсынылып отырған зерттеуде құқықтық реттеудің жалпы әдістері, тарихи құқықтық әдістер, салыстырмалы құқықтық әдістері кеңінен қолданылды. Салыстырмалы құқықтық әдістер зерттеу алдына қойылған мақсатқа жету үшін аңшылық шаруашылық модельдерін зерттеу кезінде Қазақстан Республикасы және кейбер шет мемлекеттердің заңнамасы мен тәжірибесін салыстыра отырып ортақ құқықтық тұжырымдар жасау үшін қолданылды. Тарихи құқықтық әдістер аңшылық шаруашылық құқықтық реттеудің қалыптасуы мен дамуын анықтау мақсатында қолданылды. Сонымен қатар нақты тәжірибелік ұсыныстар мен идеялар алу үшін авторлар жалпыдан жекеге өту немесе жекеден жалпыға өту ізденістерін кеңінен қолданды.

Талқылаулар

Алдымен аңшылық шаруашылығы ұғымының заңды мағынасын анықтап алғанымыз жөн. Қолданыстағы заңнамаларда аңшылық шаруашылық ұғымына дефинитивтік анықтама келтірілмеген. Біздің пікірімізше аңшылық шаруашылық ұғымын заңнамада бекітуіміз қажет. Себебі, аңшылық шаруашылық шегін анықтамайынша оны құқықтық реттеу күрделі мәселе болып қала береді.

Қазақстан Республикасы аңшылық шаруашылығы моделі пост кеңестік мемлекеттерінің тәжірибесімен ұқсас. Себебі, тәуелсіздік алған сәттен бастап кеңестік модель қалыптасқан болатын. Кеңестік кезде аңшылық шаруашылығы жоспарлы сипатта яғни нақты көрсеткіштерге жетуге бағытталған болатын. Қызметтің бұл түрін

арнайы ұйымдар – аңшылық өнеркәсібі кәсіпорындары жүзеге асырды. Бұдан басқа аң аулау да халықтың белсенді демалыс формаларының бірі болды, ондаған мың әуесқой аңшылар әртүрлі ерікті аңшылық қоғамдардың мүшелері болды. Кеңестік кезеңде аң аулау қоғамдары, олар ойын жануарлары ресурстарын басқару, оларды қорғау, өсімін молайту, есепке алу жұмыстарымен айналысты. Аңшылық шаруашылығын жүргізу тәртібін реттейтін және айқындайтын негізгі заңнамалық және нормативтік құқықтық актілер шаруашылықтар, аңшылық пайдаланушылар мен аңшылардың құқықтары мен міндеттері бекітілген «Жануарлар дүниесін қорғау және пайдалану» туралы заңымен және аңшылық шаруашылығын жүргізу ережесімен реттелінді. Республикада аң аулау аңшылық шаруашылықтарында және жалпы пайдаланатын аумақтарда жүзеге асырылды [5].

1987 жылдың басына қарай 2 күзетілетін аңшылық шаруашылығы, 19 мемлекеттік аңшылық шаруашылығы, 4 мемлекеттік аңшылық кәсіпорны, 31 аңшылық шаруашылығы Одақтың қазақ аңшылық шаруашылығының 300 тіркелген аңшылық шаруашылығы болды. Аңшылық алқаптардың барлық ауданы ауданы 226,2 млн. га. құрады, оның ішінде 5-і бекітілген алқаптар. Қазақ аңшылық және балық аулау одағы қызмет атқарды. 1988 жылға қарай оның құрамында 213 мыңнан астам адам мүшелік етті. Орташа есеппен алғанда 1 000 тұрғынға 10 аңшы тіркелді.

Аңшыларды жалпы ұстау, сондай-ақ тікелей аң аулау балық аулауды қоса алғанда аңшылар мен балықшылар қоғамдары оларда шаруашылық қызметті жүргізумен айналысты. 1988 жылы тек Қазохотрыболов Одағы өткізетін іс-шаралардың ауқымын төмендегі көрсеткіштермен бағалауға болады:

- 32 506,8 мың га жер аңшылық алқаптарының жерлері есептеумен қамтылды;
- 51 803 жасанды ұя жасалды;
- жануарларды азықтандыру үшін жем-астық қалдықтары — 614,7 тонна шығарылды, шөп-380, 1 т. тамыр дақылдары-15,7 т. сыпырғыш-216,3 дана, 1 765 тұз салынды. 1 432 азықтандыру алаңдары мен азықтандырғыштарға жем шөп өндіру және т.б.

Облыстық деңгейде аңшылар қоғамы түрлі аңшылық көрмелер, ит, аң аулау көрмелері; стенд жарыстары ату және спорттық балық аулау; табиғатты қорғау ұйымдастырылды радиодан семинарлар, дәрістер, баяндамалар; республиканың аң аулау жетістіктерінің жәрмеңкелерін тұрақты түрде ұйымдастырумен айналысты.

Барлық іс-шаралар өз есебінен және аңшылық шаруашылық қызметінен, қоғамның өзі тапқан қаражат есебінен іске асырылды.

Осылайша Кеңестік кезеңде аңшылық шаруашылығы екі бағытта қалыптасып дамып отырды:

Біріншіден, халыққа аңшылық туризм мен белсенді демалыстарын көрсетуде мемлекеттік -жеке серіктестік нысанында болды;

Екіншіден, аң терісін, ет өнімдерін, балықты, суыр майы секілді халық тұтынатын тауарларды (кәсіпшілік аң аулау) мемлекеттік дайындау, өңдеу және өткізу. Аңшылар мен балықшылар қоғамдары аңшылық шаруашылықтарында биотехникалық, күзет, ұдайы өндіру және охо-ға орналастыру іс-шараларын жүргізді, сондай-ақ экологиялық ағарту жұмыстарын жүргізді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін аңшылық шаруашылық саласында жаңаша реформалар мен бағыттар қажет болды. Мемлекет экономикасының басқа салалары секілді аңшылық шаруашылығына да жаңаша құрылымдар қажет болған еді. Бірақ, ұлттық экономикалық реформалар басымдықтарға қарай дамып отырды. Осынның салдарынан елімізде жануарлар дүниесін қорғау мәселесі артта қалып отырды. Нәтижесінде елімізде жабайы жануарлар санының төмендеуі мен жойылуына әкелді. Мәселен:

- ақбөкеннің басы 1994 жылдан 2023 ке дейін 810 мыңнан 20 мыңға дейін азайды;
- бұлан саны 1999 жылға қарай 3,1 мыңға дейін төмендеді;
- қазақстандық арқардың саны 90-жылдардың басында 11,8 мың басқа азайды.

Бұл мәселе елімізде осы уақытта да өзекті болып отыр. Деректерге сүйенсек соңғы 40 жылда жануарлардың саны екі есейге азайған. Жойылып кету қаупі бар жануарларды қызыл кітапқа енгізу тәжірибесін қолданғанына қарамастан олардың да жойылу қаупі толастамай отыр [6].

2003 жылға дейін (аңшылық шаруашылығына реформа басталған уақытқа дейін) республикада аң аулау аңшылық шаруашылықтары жерлерінде және жалпыға ортақ пайдаланатын жерлерде жүргізілді. Осылайша, аңшылық шаруашылық бір бағытта, яғни аңшылық демалыс пен аңшылық спортты дамыту бағытында жүзеге асырылды. Нәтижесінде, Қазақстан Республикасында 2003 жылдан бастап жүзеге асырылып келе жатқан аңшылық шаруашылығын реформалау аңшылық қатынастар саласына нарықтық элементтер енгізуге бағытталды. Осы уақыт аралығында 700-ден астам аңшылық шаруа қожалықтары ұйымдастырылды, оларға аңшылық алқаптар бекітілді. Бұл шаруашылықтар резервтік қормен бірге республика аумағының 78,5%-ын құрайды. Тек аңшыларды пайдаланушыларға бекітілген алаң 113 926 054 га болды [7].

Қазақстанның аңшылық шаруашылығы халыққа (және шетелдік трофей аңшыларына) аңшылық туризм және белсенді демалыс (спорттық аңшылық) саласында қызмет көрсету саласында дамуға тиіс. Сәйкесінше, өз қызметінде аңшылық шаруашылығы, бір жағынан, ауыл шаруашылығының (мал шаруашылығы, өсімдік шаруашылығы, орман шаруашылығы) жақын бағыттарынан алшақтай бастады, ал екінші жағынан, туристік қызметке жақындады. Сонымен қатар осы уақытта бірқатар маңызды мәселелер орын алды, атап айтқанда, аңшылық шаруашылығын жүргізу үшін жерді пайдалану туралы, жануарлар дүниесіне меншік, жануарлар дүниесін пайдаланғаны үшін ақы төлеу мәселелері бір тараптан шешілді. Шын мәнінде олар тек аңшылар қоғамының ғана мүдделерін қорғады. Оның бірнеше себептері бар, яғни Қазақстанның аңшылық шаруашылығын ұйымдастырудың ұлттық моделінің болмауы және осы саладағы ғылыми негіздемелердің тиісті дамымауы. Ал қорлданыстағы модльді жасау кезінде ресейлік модель қолданғанын ескеретін болсақ, Қазақстанның аңшылық саласының көп салалы болуы мен ерекшелігіне ол сай келмейтінін байқаймыз. Нәтижесі келесіден көрініс табады: 2015 жылы кезінде Қазақстан Республикасына тіркелген аңшылар 150-ден мың астам адам болды, аң аулаудың келесідей шекті саны бекітілді:

- 1,6 мың қабан;
- 0,33 мың бұғы;
- 0,08 мың бұлан;

– ірі және орташа тауық тәрізді (фазан, қарақұйрық, жаңғақ, ұлар, кекілік, ку ропатки)
– 82,8 мың адам.

Осындай ереженің болуы нәтижесінде аңшыға аң аулауға рұқсат алу механизмі күрделенді. Салдары ретінде аңшылық қызмет экономикалық көрсеткіштері бойынша өзін өзі ақтай алмады. Ал қазақстандық аңшылық қызметтің әлеуетін ескерсек ол ұлттық экономикаға едәуір үлес қосуға қабілеті бар. Осы міндеттерді шешу үшін Қазақстанда аңшылық шаруашылығын жүргізудің экстенсивті әдістерінен оның қарқындылығына көшу қажеттілігі өткір пісіп жетілді. Көптеген елдердің (Венгрия, Германия, Канада, АҚШ, Финляндия, Чехия, Швеция және т. б.) тәжірибесі аңшылықты қарқынды жүргізу оның өнімдерін тиісті мал шаруашылығы салаларымен салыстырылатын мөлшерде алуға мүмкіндік беретіндігін көрсетеді. Германияда халықтың тек 1 пайызы ғана аңшылық қызметпен айналысады. 300 мыңға жуық яғни мемлекет аумағының 85 пайызынан астамы аңшылық аумақты құраса да, аңшылардың саны те 340 мыңға жетеді. Әдетте, жұмысшылар, фермерлер мен кәсіпкерлер аңшылықпен айналысады. Жалпы алғанда жылына 700 000 000 евро аңшылық салаға бөлінеді. Сонымен қатар, аңшылық аумақтар мен жануарларды сақтап қалу үшін міндетті төлем енгізілген. Жыл сайын бұл көрсеткіш шамамен 1 000 000 000 еуроны құрайды. Бұған аңшылық салығы, аңшылық лицензиясы үшін төлем, аумақтарды жалға алу, иттерді ұстау және т.б. кіреді. Жергілікті аңшылардың мемлекеттік органы-16 федерациядан тұратын неміс аңшылар қауымдастығы. Қауымдастық шамамен 300 000 аңшыны біріктіреді. Қауымдастықтың өз бұқаралық ақпарат құралдары бар, олар аңшыларға әртүрлі ақпарат береді, қоғамдағы жұмысты реттейді [8].

Америка Құрама Штаттарында жабайы табиғаттың жай күйіне жауап беретін әр шатта өз органдары қызмет етеді. Аң аулау фаунасы саласындағы аса маңызды заң 1937 жылы шығарылған және Жануарлар дүниесін қорғауға Федералдық көмек деп аталатын Питтман және Робертсон заңы. Осы заңның негізінде жергілікті қоршаған ортаны қорғау органдарына федералдық көмек көрсету бағдарламасы құрылды. Қаржылай көмек аңшылық қару-жарақ пен техниканың барлық түрлеріне акциз (11%) негізінде жүргізілді. Осы салықтан алынған қаражат штаттар бойынша сол жерде сатылған аңшылық лицензияларының санына қарай бөлінеді. Федералды үкімет берген сомаға әр штаттың әкімшілігі тағы 50 % қосады. Мәселен, огайо органдары, басқа Штаттар сияқты, алынған қаражатты өз қалауы бойынша басқаруға құқылы. Олар негізінен жабайы табиғаттың мекендеу ортасын жақсартуға, жануарлар популяциясын есепке алу және статистикалық зерттеулер жүргізуге, жаңа аңшылық алқаптарын сатып алуға, аңшыларды оқытуға және оқытуға, жаңаларын салуға және ескі қоғамдық атыс алаңдарын күтіп ұстауға жұмсалады. Қоғамдық және жеке учаскелерден басқа, Огайода аңшылық ранчолары бар, онда жануарлар аң аулау мақсатында әкелінеді және оларды тұтқында өсіреді. Бірнеше гектардан жүздеген шаршы шақырымға дейінгі барлық ранчолар биік қоршаумен қоршалған, бұл ондағы жануарлардың шығуын болдырмайды. Аңшылық лицензиясын тексеруге көптеген адамдар құқылы: штаттың аңшылық және балық департаментінің өкілдері, шериф, округ шерифінің орынбасары, құқық қорғау органдарының қызметкерлері, ал жеке жерлерде жер иелері немесе жер иесінің уәкілетті агенттері. 80 жылдан кейін федералдық көмек бағдарламасының және

аңшылық индустриясынан жиналған миллиардтаған доллардың арқасында барлық Солтүстік Америка жануарларының популяциясы қалпына келтіріліп қана қоймай, айтарлықтай өсті.

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Солтүстік Америкадағы көптеген жануарлар түрлері жойылу қаупінде болды. Бұл күндері әрбір американдық аңшы өзінің іс-әрекетімен жабайы фаунаны ғана емес, жалпы жабайы табиғатты да қорғайтынын, көбейтетінін және сақтайтынын анық түсінеді. Огайодағы аңшылар мен балықшылар екі негізгі санатқа бөлінеді. Бұл штатта тұрақты тұратын жергілікті аңшылар (резиденттер) және келушілер (резидент емес), яғни басқа Штаттардың азаматтары. Жергілікті тұрғындар да, келушілер де барлығына ортақ ережелерді қатаң сақтауы керек. Аңшылық маусымы ашылғанға дейін де, балық және аңшылық Департаментінің сайтында аңшының барлық әрекеттерін егжей-тегжейлі көрсететін аңшылық мерзімі бар құжат жарияланады. Бұл осы штатта аң аулау маусымын өткізуге шешім қабылдаған адамның өмірін жеңілдететіні сөзсіз [9].

Ал Беларусь тәжірибесімен бөлісетін болсақ, мұнда табиғат ресурстары қатынастары үшін дәстүрлі табиғат пайдалану құқығының бір түрі ретінде аңшылық соңғы бірнеше жылда айтарлықтай жаңаруға ұшырады. Жаңалықтар осы қатынастардың нормативтік құқықтық негізіне де, табиғатты пайдалану құқығының осы аңшылық түрінің мазмұндық сипаттамаларына да әсер етті. Әуесқойлық және кәсіптік аң аулау түрлерінің аражігін ажырату принциптері өзгерген жоқ, бірақ аң аулаудың әр түрлі формаларын дамыту жағдайында доктриналық деңгейде, содан кейін табиғатты пайдалану құқығының осы түрін бекітетін нормативтік құқықтық актілер деңгейінде жүйелеу қажеттілігі туындады. Аң аулаудың әртүрлі түрлерін бөлу критерийлері де жаңартылды. Бұл мәселені тереңірек зерттеу қажеттілігі аң аулауды жүзеге асырудың жалпы рұқсат беру тәртібі болған кезде (әуесқойлық та, кәсіпшілік те), әсіресе, табиғат пайдаланушылардың құқықтық қатынастарының мазмұнына және құқықтарының көлеміне әсер ететін аң аулаудың жекелеген түрлерінің белгіленуінен туындайды. Беларусь заңғылымы әлі де заңның осы аспектісіне аңшылық саласындағы қатынастарды реттеуге жеткілікті назар аударған жоқ [10].

Жоғарыда айтылғандай, жануарлар ресурстарын басқарудың еуропалық жүйесінің негізгі принциптері: біріншіден, қорғауды аңшылық шаруашылықтарының иелері немесе аңшы пайдаланушы жүзеге асырады. Екіншіден, олар бекітілген нормативтер бойынша негізгі аңшылық түрлерін алуға лимиттерді дербес белгілейді. Бұл модель Жануарлар ресурстарын адаптивті басқару деп аталады. Оның логикасы қарапайым: аңшы пайдаланушының өзі оның фермасында жабайы аңдар санының өсуіне мүдделі, нәтижесінде аң аулаудың үлкен шегі ыңғайлы болуын қалайды. Сондықтан ол аң аулауға қанша және қандай жыныстық-жас құрамын сатуға болатындығын және көбею үшін қандай құрамды сақтау керектігін тиімді анықтайды [11].

Қазақстанда мұндай жүйені толығымен көшіру әлі ерте және рентабельді емес. Бірақ бейімделгіш басқаруды енгізу және жануарлардың кейбір түрлеріне, әсіресе тез көбейетін түрлеріне лимитті дербес анықтау мүмкін деп санаймыз. Мысалы, жыл сайын аналықтарды атуға шектеу қойылады, бұл аналық малдың деградациясы жағдайында логикаға қайшы келеді.

Қазақстан Республикасында Аңшылық объектілері болып табылатын жануарлар түрлерін алып қою нормативтері тұяқтыларды пайызбен алып қоюды қатаң регламенттеледі (марал, сібір елігі, сібір тау ешкісі – еркектер 30%, әйелдер 20%, жас төлдер 50%). Аналықтарды алып қоюдың бекітілген нормалары (20%) негізгі аңшылық түрлер санының өсуіне ықпал етпейді, керісінше, жалпы аңшылық шаруашылығына зиян келтіріледі. Аналықтар белгілі бір түрдің популяциясының өнімді бөлігі болып табылады және тек ақаулы және кәрі жануарларды ату керек [12].

Жоғарыда аталған Қаулы аналықтар популяциясының 20% -ға нақты алып қоюды анықтайды, соның салдарынан аңшылар алып қою лимитіне белгіленген 20% норманы енгізуге және өнімді популяцияны атуға мәжбүр. Егер аңшы пайдаланушы мәлімделген ату лимитіне 20% - дан төмен белгілесе, онда бұл алып қою нормалары туралы қаулының орындалуын бұзу болып табылады. Сондай-ақ, лимитті сатып алу кезінде, егер аналықтардың аз бөлігі сатып алынса, онда бұл да бұзушылық болып табылады және қадағалау органдары лимитті толық игеруді талап етеді. Мәселен, егер олар аңшылық жануарлардың саны мен тығыздығын арттырғысы келсе, аңшылардың аналықтар өнімін жоюдың мағынасы жоқ. Яғни, аңшыларды пайдаланушыларға бекітілген лимит шеңберінде өндірілетін жыныстық құрамды өз бетінше реттеуге рұқсат беру қажет деп санаймыз, өйткені аналық малдың дамуынсыз жабайы жануарлардың санын көбейту мүмкін емес.

Қазақстан Республикасында трофейлік аң аулауды дамыту да маңызды орынды алады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, трофейлік аң аулау жануарлар ресурстарын, оның ішінде сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлерді қорғау мен орнықты дамыту ісіндегі ең тиімді құралға айналды [13].

Аңшылықты пайдаланушылар үшін трофейлік аң аулауға жеке турлардан түсетін кірістер қорғау және биотехникалық іс-шараларды жүргізу үшін нысаналы мақсатқа бағытталатын қаражаттың негізгі көзі болып табылады. Бұл туралы мемлекет алатын кіріс бөлігінің бөлімі де айтады. Мәселен, өткен жылы Алматы облысында 127 шетелдік аңшы бюджетке жануарлар дүниесін пайдаланғаны үшін 14827,91 мың теңге, ал 1380 қазақстандық аңшы 11281,468 мың теңге әкелді. Аңшылық шаруашылықтары көрсететін өзге де қызметтерден түсетін табыстағы да осындай пропорция. Жалпы, трофейлік аң аулауды жүргізетін Алматы облысындағы 10 шаруашылық 240 000 мың теңгеге жуық жалпы табыс тапты. Бүгінде трофейлік аң аулау ел бойынша 15-20-дан аспайтын шаруашылықтарда жүргізіледі. Бірақ осы бағытта келесі мәселелер орын алуы мүмкін. Яғни, аңшылықты пайдаланушылардың аңшылық шаруашылығын кәсіби емес жүргізуі, соның салдарынан инфрақұрылымға күзетудің және инвестициялардың болмауы және одан туындайтын саны аз және трофей қатары әлсіз болуы; трофей жануарларының шағын түрлерінің әртүрлілігі: марал, сібір тау ешкісі, сібір елігі, қасқыр; ең жақсы табиғи аумақтарда аң аулауға тыйым салу: шекара маңындағы аудандардағы барлық және инженерлік құрылыстардың болмауы. Сондай-ақ туристік тартымдылыққа және аңшылық туризм саласындағы қызметке әсер ететін проблемалар: садақпен аң аулауға тыйым салу, трофейлік аңшыларға қаруды беруге-жалға беруге тыйым салу, аң аулаудың шектеулі мерзімдері, трофейлерді әкетуге байланысты күрделі рәсімдер,

шетелдік аңшылар үшін қасқыр санын реттеуге рұқсат беру мүмкіндігінің болмауы трофейлік аңшылықтың дамуына едәуір кедергі жасайды.

Осы орайда келесі ұсыныстарды келтіруге болады:

Біріншіден, өз міндеттемелерін орындамайтын аңшыларды бақылауды күшейту, аңшылардан коммерцияландыруды және инвестицияларды талап ету. Сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлердің есебінен трофейлік аң аулауды ұйымдастыруға қол жетімді түрлердің әртүрлілігін кеңейту, репродуктивті жастан шыққан еркек трофейлік аң аулауды ұйымдастырудың бүкіл әлемде қолданылған тәжірибесін пайдалану;

Екіншіден, ұлттық саябақтарда трофейлік аң аулау мүмкіндігін қайтару, аңшылық пайдаланушыларға тұрақты негізде бекітілуі мүмкін қорықтарда аңшылық туризмін дамытуды енгізу керек.

Жабайы құс және фермерлік шаруашылық. Бүгінгі таңда бүкіл әлемде құс өсіру және фермерлік шаруашылық ауыл шаруашылығы саласының бір бөлігі ретінде танылды. Бұл жабайы жануарлар үй жануарлары ретінде өсіріліп, жартылай ерікті жағдайда ұсталатын мал шаруашылығы. Мал шаруашылығының бұл түрі өте перспективалы және бүкіл әлемде дамуда, мысалы, Жаңа Зеландияда тек жартылай ерікті жағдайда ұсталатын асыл бұғылар 1600000 миллион алты жүз мың, ал Баварияда жабайы тұяқтыларды өсірумен айналысатын 2000-ға жуық шаруа қожалықтары бар. Еуроодақта бір гектар жер үшін мемлекет жыл сайын 200 еуро субсидия төлейді. Бұл көптеген жабайы тұяқтылардың ірі қара немесе қойға қарағанда әлдеқайда құнды екендігіне байланысты. Сонымен, бұғылар пантокринді, арнайы сорттарды терісін және т. б. алу үшін қолданылады. Сондықтан, бүгінде жабайы тұяқтыларды өсіруге қаражат сала отырып, фермер болашақта бірнеше кіріс алады: фермада селекция арқылы өсірілген көрнекті үлгілерге трофейлік аң аулау, әуесқойлық аң аулау, жануарларды етке сою немесе басқа туынды құралдарды алу. Мұндай фермерлік шаруашылықты құру біздің елімізде құқықтық құжаттардың болмауына байланысты дамыту үлкен кедергілерге алып келеді. Осы бағытта келесі негізгі проблемалар бар. Атап айтқанда, жерді пайдаланудың туынды құқығының болуы. Қазіргі уақытта аңшы пайдаланушы екінші реттік жер пайдалану құқығын пайдаланады, әдетте аң аулау қызметін мал шаруашылығымен біріктіреді. Жерге меншік құқығы жоқ жағдайда, бірде-бір инвестор инвестиция салмайды. Сонымен қатар, шаруашылық жүргізу процесі, құс өсіру айтарлықтай қаржылық инвестицияларды қажет етеді. Еуропаның барлық елдерінде құс өсірумен айналысатын мемлекет субсидиялауды көздейді. Қоршаулар салуға мемлекеттік қолдаудың болмауы, онсыз Ранчо шаруашылығы мүмкін емес. Мыңдаған гектарлары бар үлкен аумақтарды, көбінесе таулардың қиын жағдайларында қоршау қажет.

Қорытынды

Зерттеу қорытындылары көрсеткендей, аңшылық шаруашылығы мемлекеттің экономикасының маңызды саласының бірі болып табылады. Оның жеткілікті реттелуіне жануарлар санын қалыпты сақтай отырып табиғатты пайдалануға байланысты. Осы

жерде аңшылық шаруашылығының орнықты дамуы қағидасының болуы шарт. Себебі, бүгінгі ұрпақ қоршаған ортаны таза қалыпты күйде келесі ұрпаққа табыстауға міндетті. Сауатты түрде пайдаланған жағдайда Қазақстан Республикасының климаттық жағдайы мен ресурстары экономиканың дамуына елеулі үлес қоса алатын мүмкіндіктері бар. Аңшылық шаруашылыққа қатысты реформаларды жүзеге асыру барысында келесі ережелерді міндетті түрде ескерген жөн:

- Аңшылық шаруашылыққа қатысты кез келген өзгерту жануарлар әлемінің қалыпты өмір сүруіне зиян келмейтін сипатта болу керек;
- Аңшылық шаруашылықтар арасында бәсекеге қабілеттілікті орнату және оларға халықтың қолжетімділігін қамтамасыз ету қажет;
- Аңшылық шаруашылық саласына инвестиция тарту қызығушылықтарын арттыру қажет;
- Аңшылық шаруашылық өнімдерін ішкі және экспорттық тұтыну мүмкіндіктерін арттыруды дамыту қажет және т.б.

Авторлардың қосқан үлесі.

Ғылыми мақаланы жазуда авторлардың үлесі ортақ.

Авторлар мақаланы жариялау барысында бірлесе отырып зерттеу жүргізіп талқылаудан өткізді.

Мақаланы жазу барысында авторлардың қосқан үлестері келесідей нақтыланады:

Телеуев Г.Б. – жұмыстың түпкілікті нәтижелеріне қол жеткізу үшін материалдар жинау, отандық және шетелдік заңнамалық актілерге талдау жасау.

Бектурганов А.Е. – жұмыс нәтижелеріне талдау жасау, тақырыптың өзектілігін арттыруда ұсыныстар келтіру. Қажетті қайнар көздерді реттестіру.

Елікбай М.А. – зерттеуге қажетті әдіснаманы таңдау, ақпараттарды талдау жұмысымен айналысу арқылы үлес қосты.

Авторлар мақалада қолданылған ақпараттың шынайылығына, дұрыстығына ортақ жауапты.

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылыми комитеті қаржыландыратын АР19679495 - «Жануарлардың құқықтық режимін регламенттеу мәселелері: отандық және шетелдік тәжірибе» жобасын іске асыру мақсатында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Балашенко С.А., Макарова Т.И., Лизгаро Е.В. – Минск: Вышэйш. шк., 2016. – 383 с.
2. Аңшылық шаруашылығын жүргізу қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің м.а. 2015 жылғы 29 мамырдағы № 18-2/501 бұйрығы//www.zakon.kz. Қаралым уақыты:27.04.2024 ж.
3. Аң аулау қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің м.а. 2015 жылғы 27 ақпандағы № 18-03/157 бұйрығы//www.zakon.kz. Қаралым уақыты:27.04.2024 ж.

4. Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 593 Заңы//www.zakon.kz. Қаралым уақыты:27.04.2024 ж.
5. Закон РСФСР от 14 июля 1982 г. "Об охране и использовании животного мира"//www.zakon.kz.Қаралым уақыты:27.04.2024 ж.
6. Раушанұлы Т. Қазақстанда жойылып кету қаупі бар жануарлар//Massaget мемлекеттік ақпараттық порталы. <https://massaget.kz/>. Қаралым уақыты: 27.4.2024
7. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитеті ресми сайты: <https://www.gov.kz/memleket/entities/forest/press/article/details/106036?lang=kk>. Қаралым уақыты:24.04.2024
8. Rommelfanger J, Management of German national parks: The role of institutions and actors in defining goals and making decisions,Forest Policy and Economics,Volume 148, 2023,P. 123
9. Binod P. Chapagain, Neelam C. Poudyal, Economic benefit of wildlife reintroduction: A case of elk hunting in Tennessee, USA, Journal of Environmental Management,Volume 269, 2020, P.136
10. Шингель, Н. А. Природоресурсное право: учеб. пособие / Н. А. Шингель, И. С. Шахрай. – Минск: Вышэйш. шк., 2017. – 399 с.
11. Lara Moreno-Zarate, Beatriz Arroyo, Will Peach, Effectiveness of hunting regulations for the conservation of a globally-threatened species: The case of the European turtle-dove in Spain, Biological Conservation, Volume 256 -2021- P.180-196
12. Об утверждении нормативов в области охраны, воспроизводства и использования животного мира. Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 30 марта 2015 года № 18-03/271а. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 8 мая 2015 года № 110050
13. Qunsheng Wang, Dadi Li, Jing Zeng, Xinyu Peng, Lai Wei, Wanliang Du,A diagnostic method of freight wagons hunting performance based on wayside hunting detection system, Measurement,Volume 227, 2024.P.163-170

Г.Б.Телеуев¹, А. Е. Бектурганов², Елікбай М.А.³

¹Международная образовательная корпорация

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

³Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова

(E-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru, ³max_elikbai@mail.ru)

Некоторые правовые вопросы регулирования охотничьего хозяйства в Республике Казахстан

Аннотация. Целью предлагаемого исследования является совершенствование правового обеспечения охотничьих хозяйств в Республике Казахстан путем изучения их современного состояния. Основная позиция авторов в статье заключается в том, что охотничье хозяйство должно развиваться в качестве отдельной отрасли экономики. Животный мир, постоянно или временно населяющий территорию Республики Казахстан, и совокупность живых организмов, обитающих

в условиях естественной свободы, считаются неотъемлемым элементом природной среды, подлежащей охране. Охота - одна из старейших профессий человечества, которая существует на протяжении тысячелетий и изначально была источником существования человека. В статье, путем анализа законодательства Республики Казахстан о ведении охотничьего хозяйства, выявлены имеющиеся недостатки и предложены механизмы их устранения. Предлагаемая тема является актуальной и отвечает современным требованиям. Это связано с тем, что проблема сохранения биологического разнообразия в природе становится актуальной проблемой нашего общества. Несмотря на новые изменения в отечественном законодательстве, касающемся охраны животного мира, комплексный механизм защиты животных до сих пор считается открытым вопросом. Рациональная организация охотничьего хозяйства должна использоваться как дополнительное средство охраны животного мира. Авторы, проводя исследования особенностей и характера развития охотничьего хозяйства, доказали необходимость внедрения национальной модели отечественного охотничьего хозяйства. Авторами проведен краткий обзор особенностей становления отечественного института охотничьего хозяйства. Предложены пути совершенствования национального опыта с учетом развитого охотничьего опыта зарубежных государств.

Научная статья подготовлена в целях реализации проекта АР19679495-«вопросы регламентации правового режима животных: отечественный и зарубежный опыт», финансируемого Научным комитетом Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Ключевые слова: охотничье хозяйство, благоприятная среда, Красная книга, национальное законодательство, устойчивое развитие, охота.

G.B. Teleuyev¹, A.E. Bekturganov², M. Yelikbay³

¹International educational Corporation

²L.N. Gumilyov Eurasian National University

³M. Auezov South Kazakhstan Research University

(E-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru, ³max_elikbai@mail.ru)

Some legal issues of regulation of hunting economy in the Republic of Kazakhstan

Annotation. The purpose of the proposed study is to improve the legal support of hunting farms in the Republic of Kazakhstan by studying their current state. The main position of the authors in the article is that the hunting industry should develop as a separate branch of the economy. The animal world permanently or temporarily inhabiting the territory of the Republic of Kazakhstan and the totality of living organisms living in conditions of natural freedom are considered an integral element of the natural environment subject to protection. Hunting is one of the oldest professions of mankind, which has existed for thousands of years and was originally the source of human existence. In the article, by analyzing the legislation of the Republic of Kazakhstan on hunting management, the existing shortcomings are identified and mechanisms for their elimination are proposed. The proposed topic is relevant and meets modern requirements. This is due to the fact that the problem of preserving biological

diversity in nature is becoming an urgent problem of our society. Despite new changes in domestic legislation concerning the protection of wildlife, a comprehensive mechanism for animal protection is still considered an open question. The rational organization of the hunting economy should be used as an additional means of protecting the animal world. The authors, conducting research on the features and nature of the development of the hunting industry, proved the need to introduce a national model of the domestic hunting industry. The authors conducted a brief review of the features of the formation of the national institute of hunting economy. The ways of improving national experience are proposed, taking into account the developed hunting experience of foreign countries.

The scientific article was prepared in order to implement the AP19679495 project –«issues of regulation of the legal regime of animals: domestic and foreign experience», funded by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: hunting economy, favorable environment, Red Book, national legislation, sustainable development, hunting.

References

1. Balashenko C.A., Makarova T.I., Lizgaro E.V. – Minsk: Vyshejsh. shk., 2016. – 383 s.
2. Anshylyk sharuashylygyn zhyrgizu қағидаларын бекіту туралы. Kazagstan Respublikasy Auyl sharuashylygy ministrinig m.a. 2015 zhylygy 29 мамырдagy № 18-2/501 buorygy//www.zakon.kz. Karalym uakyty:27.04.2024 zh.
3. An aulau қағидаларын бекіту туралы Kazakstan Respublikasy Auyl sharuashylygy ministrinin m.a. 2015 zhylygy 27 akpandagy № 18-03/157 buirygy//www.zakon.kz. Karalym uakyty:27.04.2024 zh.
4. Zhanuarlar dyniesin қорғau, өsimin molajtu zhөne pajdalanu туралы Kazakstan Respublikasynyn 2004 zhylygy 9 shildedegi N 593 Заңу//www.zakon.kz. Karalym uakyty:27.04.2024 zh.
5. Zakon RSFSR ot 14 iyulya 1982 g. \"Ob ohrane i ispol'zovanii zhivotnogo mira\"//www.zakon.kz. Karalym uakyty:27.04.2024 zh.
6. Raushanuly T. Қазакстанда zhojylyp ketu қаupi bar zhanuarlar//Massaget memlekettik ақparattyқ portaly. <https://massaget.kz/>. Қаралым uakyty: 27.4.2024
7. Kazakstan Respublikasy Ekologiya zhane tabigi resurstar ministriligi Orman sharuashylygy zhane zhanuarlar dyniesi komiteti resmi saity:<https://www.gov.kz/memleket/entities/forest/press/article/details/106036?lang=kk>. Karalym uakyty:24.04.2024
8. Rommelfanger J, Management of German national parks: The role of institutions and actors in defining goals and making decisions, Forest Policy and Economics, Volume 148, 2023, P. 123
9. Binod P. Chapagain, Neelam C. Poudyal, Economic benefit of wildlife reintroduction: A case of elk hunting in Tennessee, USA, Journal of Environmental Management, Volume 269, 2020, P.136
10. Shingel', N. A. Prirodoresursnoe pravo: ucheb. posobie / N. A. Shingel', I.S. Shahraj. – Minsk: Vyshejsh. shk., 2017. – 399 s
11. Lara Moreno-Zarate, Beatriz Arroyo, Will Peach, Effectiveness of hunting regulations for the conservation of a globally-threatened species: The case of the European turtle-dove in Spain, Biological Conservation, Volume 256, 2021, P.180-196
12. Ob utverzhdenii normativov v oblasti ohrany, vosproizvodstva i ispol'zovaniya zhivotnogo mira Prikaz Ministra sel'skogo hozyajstva Respubliki Kazahstan ot 30 marta 2015 goda № 18-03/271a. Zaregistrirovan v Ministerstve yusticii Respubliki Kazahstan 8 maya 2015 goda № 110050

13. Qunsheng Wang, Dadi Li, Jing Zeng, Xinyu Peng, Lai Wei, Wanliang Du, A diagnostic method of freight wagons hunting performance based on wayside hunting detection system, Measurement, Volume 227, 2024. P.163-170

Авторлар туралы мәліметтер / Сведения об авторах / Information about the authors

Телеуев Г.Б. – хат-хабар авторы, PhD, Халықаралық білім беру корпорациясындағы Қазақстан-Америка университеті факультетінің деканы, Рысқұлбеков к-сі, 28, 050043, Алматы қ., Қазақстан

Бектұрғанов А.Е. – заң ғылымдарының докторы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Керей Жәнібек хандар көшесі, 14/2, 0100026, Астана, Қазақстан

Елікбай М.А. – заң ғылымдарының кандидаты, М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Заң факультеті деканы м.а., Тауке хан 5, 160012, Шымкент, Қазақстан.

Телеуев Г.Б. – автор для корреспонденции, доктор PhD, декан факультета Казахстанско-Американского университета в Международной образовательной корпорации, улица Рысқұлбекова 28., 050043, г. Алматы, Казахстан

Бектурганов А.Е. – Доктор юридических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, ул. Керей - Жанибек хандары 14/2, 0100026, Астана, Казахстан

Елікбай М.А. – кандидат юридических наук, Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауэзова, и.о. Декан факультета права, Тауке хан 5, 160012, Шымкент, Казахстан.

Teleyuev G.B. – corresponding author, PhD, Dean of the Faculty of the Kazakh American University in the International Educational Corporation, Ryskulbekov 28, 050043, Almaty city, Kazakhstan

Bekturganov A.E. – Doctor of Law, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kerey - Zhanibek Khandary St. 14/2, 0100026, Astana, Kazakhstan.

Yelikbay M.A. – Candidate of Juridical Sciences, Auezov University, Dean of the Faculty of Law, Tauke Khan 5, 160012, Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons

Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).